

GEOTURYSTYKA JAKO FORMA PROPAGOWANIA KULTURY¹

Od kilkudziesięciu lat górnictwo europejskie odchodzi w przeszłość. Przez wiele wieków wytyczało ono drogę postępowi w budownictwie i architekturze. Region śląski zawdzięcza swój rozwój i wysoką niegdyś pozycję gospodarczą intensywnemu rozwojowi przemysłu ciężkiego na przełomie XVIII i XIX wieku. Bogate, ponad dwustuletnie górnictwo pozostawiło po sobie ogromną liczbę zabytkowych obiektów przemysłowych, należących do dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego Polski. Dziś region śląski jest największym w kraju i Europie skupiskiem podziemnych obiektów zabytkowych, ukazujących historię górnictwa, rozwój techniki górniczej, dorobek myśli naukowej i kultury oraz tradycje ludzi związanych z górnictwem. Adaptacja starych wyrobisk górniczych dla potrzeb podziemnych tras turystycznych może stanowić alternatywę w obliczu konieczności zamknięcia kolejnej kopalni.

Podziemia zawsze budziły podziw i fascynację ludzi, działając na naszą wyobraźnię swą tajemniczością i osobliwością. Zwiedzanie świata Hadesa zaspokaja naturalną potrzebę poznania, przeżycia przygody, pobudza wyobraźnię i dostarcza nieznanych dotąd wrażeń i przeżyć. Podziemia posiadają swoje tajemnice, niewyjaśnione zagadki, legendarnych i tajemniczych mieszkańców, unikalną technikę. Z tego też powodu pobudzały one zawsze ciekawość ludzi, którzy niezależnie od epoki historycznej, strefy kulturowej, czy poziomu cywilizacyjnego pragnęli poznać te „zakazane” miejsca. Tak tworzyły się podstawy przyszłej, wciąż rozwijającej się dziś geoturystyki, pozwalającej nam bliżej poznać tajemniczy i fascynujący świat gwarków.

Współcześnie człowiek często zapomina o swoich górniczych korzeniach, trudzie przodków, o podziemiach, którym tak wiele zawdzięcza. Związek ludzi ze światem podziemi sięga początków rodzaju ludzkiego na Ziemi. By przetrwać musiał człowiek przekształcać środowisko naturalne i wykorzystywać jego bogactwa dla swoich potrzeb. Podziemia jako miejsca trudno do-

¹ Na przykładzie regionu śląskiego.

stępne odgrywały rolę kryjówek, schronienia, ale także jako spiżarnie, miejsca wspólnego przebywania, odpoczynku, obrzędów religijnych, a nawet jako miejsca pochówku zmarłych. We wnętrzu gór człowiek – pragórnik odnalazł również surowce mineralne, nauczył się je pozyskiwać, tworząc tym samym podziemny labirynt korytarzy i komór eksploatacyjnych. Tak zrodziło się górnictwo, które pomijając postęp techniczny i rodzaje surowców naturalnych podlegających wydobywaniu, wywarło istotną rolę w rozwoju kulturowym społeczeństw.

Górnictwo pozostawiło niezatarty ślad w środowisku przyrodniczym, historii gospodarczej i kulturze Europy. Zawsze stanowiło ono istotny czynnik rozwoju cywilizacyjnego danego kraju. Wywierało ono również wpływ na codzienne życie społeczeństwa – wraz z wędrującymi z innych państw rzemieślnikami, robotnikami, gwarkami, przenikała nowoczesna myśl techniczna, nowe zwyczaje, tradycje oraz religie.

Historia Śląska jest nierozdzielnie związana z górnictwem. Zachowane do dziś kopalnie, podziemne korytarze, osiedla robotnicze, hałdy, a także inne zakłady przemysłowe, powodują, iż region ten oraz jego mieszkańcy posiadają swój niepowtarzalny charakter. Spośród wielu wartości, które reprezentują zabytki pogórnice, są przede wszystkim przykładami wartości historycznych, źródłem badań naukowych oraz walorów uznawanych za emocjonalne, ale szczególnie istotnych, mianowicie wartości miejsca i świadomości (7). Zabytki te prezentują jedno z ogniw rozwoju techniki i cywilizacji. Każda epoka tworzyła budowle na miarę swojej wielkości. Piramidy wznoszono na miarę potęgi jednostki, greckie świątynie czy średniowieczne katedry na miarę potęgi duchowej, zamki na miarę siły militarnej (4). Podziemny labirynt wyrobisk górniczych, budynki kopalniane, jak i inne zakłady przemysłowe z pewnością można nazwać materialnymi świadectwami, monumentami potęgi gospodarczej.

Zainteresowanie techniką nie jest dziedziną nową. Już w okresie wielkiego uprzemysłowienia królowie, książęta, poeci oraz wybitni inżynierowie przyjeżdżali do Wieliczki podziwiać żupy solne czy jedyną na stałym kontynencie europejskim maszynę parową w Tarnowskich Górach. Idea ochrony wyrobisk poeksploatacyjnych zrodziła się już w okresie międzywojennym. Dziś na Śląsku istnieje wiele przykładów udanej rewitalizacji i ochrony dziedzictwa postindustrialnego. Są to przede wszystkim inicjatywy lokalne, które mają jednak ponadlokalne oddziaływanie i wydźwięk. Kopalnia Zabytkowa, Sztolnia „Czarnego Pstrąga” w Tarnowskich Górach, Skansen „Królowa Luiza”, czy Zabytkowa Kopalnia „Ignacy – Hoym” to tylko niektóre z przykładów działań na rzecz podtrzymywania i ochrony relikwów przemysłowych na ziemi śląskiej. Obecnie udostępnione do zwiedzania są trzy podziemne trasy turystyczne: w Tarnowskich Górach najdłużej działająca Sztolnia „Czarnego Pstrąga”, Kopalnia Zabytkowa Rud Srebrnośnych, a także Skansen Górniczy

„Królowa Luiza” w Zabrze. Część powierzchniową można ponadto obejrzeć w Kopalni Zabytkowej „Ignacy” w Rybniku Niewiadomiu. Prace adaptacyjne trwają w Sztolni Ćwiczebnej „Szygarka” w Dąbrowie Górniczej, Skansenie Górniczym w Parku Staszica w Częstochowie oraz w Skansenie „Guido” w Zabrze. Istnieje również koncepcja udostępnienia dla turystów Głównej Kluczowej Sztolni Dziedzicznej (Zabrze).

Pojęcie geoturystyki

Geoturystyka jest jedną z kategorii turystyki, która została współcześnie wykreowana na dużą skalę, ale posiadającą kilkusetletnie tradycje. O zaistnieniu tej formy ruchu turystycznego zdecydowały przede wszystkim motywy poznawcze zwiedzających – stale rosnąca chęć poznania miejsc, które dokumentują i przedstawiają procesy, które kształtowały naszą planetę w przeszłości i które nadal oddziałują na współczesne krajobrazy. Turyści chcą poznać dzieje rozwoju myśli technicznej, narzędzia, którymi człowiek na stałe zaznaczył swoją obecność na Ziemi. Możliwość poznania groźnego, nieprzyjaznego świata podziemi stanowi ogromną siłę przyciągającą turystów. Ważną rolę odgrywają również walory estetyczne podziemnych wyrobisk, których nie można porównać z żadnymi innymi, dlatego też coraz większa liczba ludzi interesuje się nimi i decyduje się je odwiedzić.

W udostępnionych dla turystów podziemnych trasach turystycznych, zwiedzający mogą zapoznać się z bogatą historią geologiczną i zróżnicowanym środowiskiem geologicznym regionu. Z licznych śladów na skałach i osadach można odczytać procesy, które je niegdyś kształtowały, ale które i dzisiaj na nie oddziałują. Podziemne środowisko staje się obecnie coraz bardziej dostępnym dobrem turystycznym, które posiada ogromny ładunek wartości poznawczych, edukacyjnych i kulturowych.

Geoturystyka propaguje inny niż dotychczas model poznawania i interpretowania otaczającej nas rzeczywistości. Wskazuje, iż człowiek współtworzy swoje środowisko życia, bierze czynny udział w modyfikowaniu procesów przyrodniczych i ma istotny wpływ na obecny kształt krajobrazu – jego byt materialny i intelektualny opiera się w pierwszym rzędzie na walorach przyrody nieożywionej i jej przestrzennej różnorodności, a dopiero z tych uwarunkowań wynika zróżnicowanie biosfery oraz uwarunkowania cywilizacyjne, społeczne i kulturowe (9).

Po raz pierwszy definicję geoturystyki wprowadził Hose (6), określając ją jako „zapewnienie środków objaśniających i usługowych, aby umożliwić turystom zdobywanie wiedzy, unaocznienie i zrozumienie geologii i geomorfologii miejsca tak, aby ich oceny kształtowały się powyżej miary ocen estetycznych” Geoturystyka jest formą ruchu turystycznego, ukierunkowanego na poznawanie przestrzennych przejawów różnorodności środowiska geolo-

gicznego, jej motywy znajdują się w sferze kultury i związane są z poznaniem, nauką (grand tour) i rekreacją (10).

Geoturystyka nie jest, jak już wspomniano, zjawiskiem nowym, jednak w ciągu ostatnich lat ta forma ruchu turystycznego nabrała nowych znaczeń. Podkreśla ona silny związek z etyką ekologiczną, ochroną wartości dziedzictwa i różnorodności Ziemi, odgrywa także ogromną rolę w propagowaniu kultury, w ochronie i zachowaniu indywidualności lokalnej, która stanowi o tożsamości regionalnej, zwłaszcza w regionie śląskim.

Geoturystyka a kultura

Turystyka i kultura znajdują się w szczególnym związku. Kultura inspirowuje rozwój turystyki, turystyka zaś wzbogaca, chroni i popularyzuje dobra kulturalne (5). Turystyka jest między innymi zjawiskiem kulturowym – funkcją kultury, jej elementem, przekazem, spotkaniem kultur oraz czynnikiem przemian kulturowych (13).

Kultura zajmuje coraz większą pozycję w strukturze motywacji turystycznych, przyczyniając się tym samym do promocji turystyki. Wymiar edukacji kulturowej ma także turystyka koncentrująca się na zwiedzaniu zakładów przemysłowych. Ludzi interesują wielkie osiągnięcia naukowe, techniczne, a obecnie coraz częściej zabytki przemysłowe. Pogłębia ona świadomość kulturową społeczeństwa pod względem produkcji przemysłowej. Turystyka przyczynia się do wzrostu zainteresowania własnym dziedzictwem kulturowym oraz troski o zachowanie jego walorów (1). Społeczność lokalna zaczyna interesować się własną historią i kulturą, które pragnie bliżej poznać. Sprzyja to rozwojowi kultury regionalnej, tworzeniu muzeów, odnawianiu tego, co najpiękniejsze na ich ziemi. Funkcja edukacji kulturowej może więc przyczynić się do pogłębienia poczucia patriotyzmu, rozumianego jako troska o narodowy dorobek.

Idea ochrony dziedzictwa postindustrialnego

Górnictwo śląskie odegrało wielką rolę w rozwoju cywilizacyjnym, technicznym i technologicznym Europy (14). Wniosło ono ogromny wkład do kultury, obyczajów i nauki. Już w latach trzydziestych XX wieku widziano konieczność podtrzymywania i ochrony reliktywów przemysłowych na Śląsku. Świadczą o tym słowa C. Piernikarczyka w przedmowie do *Historji górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku* (12): „Dziś niektóre te miejsca, gdzie ongiś w ciągu stuleci kwitnęło życie i ruch, są zapomniane, często pogardzane. Ziemia rozpruta, poszarpana, wnętrzości jej potargane, leży podobna do bogacza ogołoczonego i obdartego ze wszystkiego. Nieświadomi sądzą, że jest wyczerpana i nie przedstawia wartości, stąd lekceważenie jej...” Aktualnie,

gdy następują dynamiczne zmiany własnościowe i strukturalne w przemyśle, należy podjąć szczególne działania, by ochronić przed zniszczeniem i dewastacją spuściznę postindustrialną, która powstawała przez setki lat. Różnorodność surowców, warunków geologicznych, sposobów eksploatacji w różnych wiekach, rodzaje zagrożeń w poszczególnych ośrodkach górniczych i metody radzenia sobie z nimi, pomysłowe rozwiązania techniczne ułatwiające pozyskiwanie surowców i ich transport, jak również wstępną obróbkę, rodzaje obudów górniczych wyrobisk, sztolni, przodków i szybów, sposoby wentylacji kopalń w różnych ośrodkach górniczych i różnych wiekach, to tylko niektóre z walorów turystycznych tych miejsc (8).

Przekazane nam z przeszłości dzieła podziemnej architektury posiadają wartości historyczne, estetyczne i użytkowe oraz naturalną substancję przeobrażoną działalnością człowieka (15). Są one ilustracją ludzkich osiągnięć, marzeń i ideałów. Pierwsze formalne działanie zmierzające do ochrony dziedzictwa światowego datuje się na początek XX wieku. W 1931 r. została przyjęta Karta Ateńska, w której członkowie Ligi Narodów przyjęli doktryny i zasady ochrony zabytków. Rok później w tzw. Karcie Rzymskiej opracowano pierwsze przepisy dotyczące konserwacji zabytków. Kolejne lata to działania związane z ochroną dziedzictwa ludzkiego. Także w tym zakresie mieści się ochrona najwartościowszych podziemnych zabytków. W 1964 r. powstała Międzynarodowa Organizacja Pozarządowa do Spraw Zabytków – ICOMOS (Karta Wenecka), osiem lat później w czasie konferencji UNESCO w Paryżu opracowano dokument w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego.

Na pierwszej liście dziedzictwa światowego z 1978 r. znalazło się wiele najcenniejszych i unikalnych obiektów podziemnych, w tym polska Kopalnia Soli w Wieliczce. Uznano tym samym, że ochrona spuścizny kulturalnej i naturalnej naszej planety, w tym ochrona zabytkowych podziemi, jest szczególnie ważna i cenna. W 1994 r. powstała we Francji organizacja HADES od słów: Historia – Architektura – Odkrycie – Badanie – Ochrona (fr. Historie – Architecture – Decouverte – Etude – Sauvegarde). Jest ona naukowym, międzynarodowym stowarzyszeniem zajmującym się badaniem i ochroną podziemnych zabytków. Posiada ono pełne poparcie Wydziału Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Twórcą HADESU był Polak mieszkający we Francji – dr J. Rewerski. Stowarzyszenie HADES – Polska zostało utworzone w 1998 r. W zakresie swojego działania HADES – Polska opracowuje kompleksowe dokumentacje naukowe, techniczne i plany zabezpieczania lub ponownego zagospodarowania wielu zabytkowych obiektów architektury podziemnej (11). W naszym kraju działa również od 1997 roku Stowarzyszenie Podziemnych Tras Turystycznych Polski, które zrzesza użytkowników i właścicieli podziemnych obiektów i tras turystycznych.

Rycina 1. Podszybie szybu „Szczęść Boże” z zawieszonym kubłem wyciągowym (Kopalnia Zabytkowa w Tarnowskich Górach)

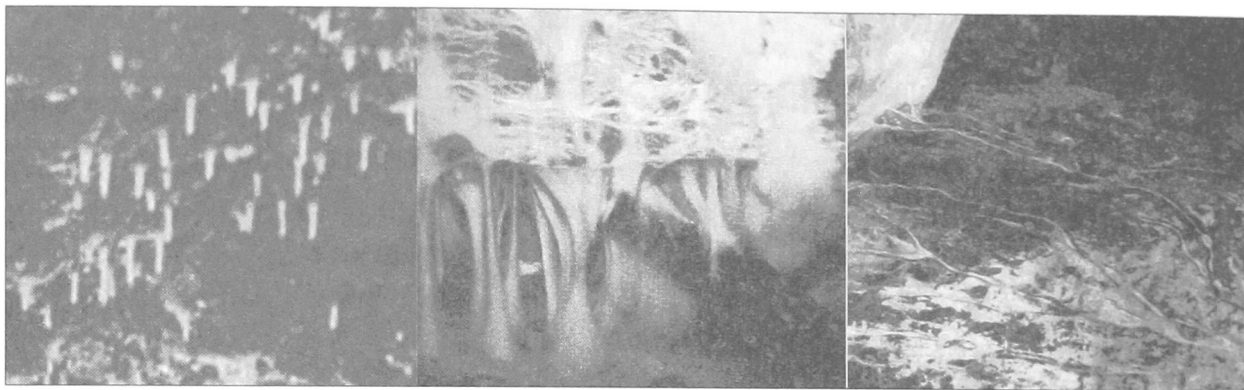
Źródło: Archiwum Stowarzyszenia Miłośników Ziemi Tarnogórskiej

Ochrona zabytków górniczych na Śląsku

Na Śląsku ochrona podziemnych obiektów podejmowana jest przede wszystkim przez miejscowe społeczności i organizacje. Przykładem takiego działania jest utworzone w 1957 roku Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Tarnogórskiej, które udostępniło dla turystów fragment podziemi tarnogórskich w Kopalni Zabytkowej Rud Srebronośnych (Rycina 1) oraz w Sztolni „Czarnego Pstrąga” (Rycina 2). Podziemia te prezentują historię ponad 700-letniego górnictwa tarnogórskiego.

Powstałe w 1999 roku Stowarzyszenie Zabytkowej Kopalni „Ignacy” w Rybniku Niewiadomiu postanowiło zabezpieczyć zabudowania najstarszej w mieście kopalni „Ignacy – Hoym” oraz stworzyć placówkę muzealną, w której gromadzono by pamiątki kultury górniczej. Stowarzyszenie to zajmuje się także propagowaniem lokalnych tradycji i zwyczajów górniczych, organizując zwiedzanie kopalni oraz liczne imprezy kulturalne.

Dzięki działaniom Muzeum Górnictwa Węglowego (MGW) w Zabrzu, turyści mogą zwiedzać, utworzony w 1993 roku, Skansen Górniczy „Królowa Luiza”, w którym zachował się układ przestrzenny kopalni z drugiej połowy XIX wieku wraz z częścią zabudowy i wyposażenia (Rycina 3). W 2000 roku

A

B

C

Rycina 2. A – Drobne stalaktyty zwisające ze stropu; B – Formy pleśni; C – struktury skalne. Sztolnia Czarnego Pstrąga (Tarnowskie Góry)

Źródło: Archiwum Stowarzyszenia Miłośników Ziemi Tarnogórskiej

Rycina 3. Fragment podziemnych wyrobisk w Skansenie „Królwa Luiza”

Źródło: Archiwum Muzeum Górnictwa Węglowego, Zabrze

w Zabrzu powstało również Stowarzyszenie „Pro Futuro” Jego celem jest restauracja i adaptacja dla turystów Głównej Kluczowej Sztolni Dziedzicznej. Skupia ono miejscowych zwolenników i znawców z dziedziny górnictwa (górnicy, muzealnicy, naukowcy i przedsiębiorcy). Przy współpracy Urzędu Miasta, Kompanii Węglowej i MGW trwają także przygotowania do ponownego udostępnienia zwiedzającym skansenu podziemnego „Guido” Zespół dawnej kopalni „Guido” jest jedynym w Polsce zabytkowym zespołem z za-

Rycina 4. Rekonstrukcja XIX wiecznego filara eksploatacyjnego (Częstochowa)

Źródło: Prywatne archiwum p. J. Gładysza (Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Górnictwa (SITG))

chowanymi wyrobiskami podziemnymi reprezentującymi historię górnictwa węglowego przełomu XIX i XX wieku.

Po likwidacji ostatniej kopalni węgla kamiennego na terenie Dąbrowy Górniczej – kopalni „Paryż”, jedynym autentycznym dokumentem świadczącym o rozwoju górnictwa w Zagłębiu Dąbrowskim jest Sztolnia Ćwiczebna. Przez wiele lat służyła ona uczniom miejscowej Szkoły Górniczej. Dzięki staraniom Muzeum Miejskiego „Szygarka” sztolnia została udostępniona w 2001 roku do zwiedzania (aktualnie obiekt w remoncie).

Działania na rzecz ochrony podziemnych wyrobisk podejmowane są również w okolicach Częstochowy, gdzie kopalnictwo rud żelaza odegrało istotną rolę w gospodarczym i cywilizacyjnym rozwoju tego regionu. Utworzona pod koniec lat 80-tych Kopalnia Zabytkowa na terenie likwidowanej Kopalni „Szczekaczka”, funkcjonowała dosyć krótko jako obiekt turystyczny, gdyż już w 1983 r. została zamknięta ze względu na zbyt duże koszty pompowania wód dołowych. Dzięki staraniom Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Górnictwa (SITG) udało się wybudować replikę kopalni w Parku Staszica przy Muzeum Miejskim (obecnie trwają przygotowania do udostępnienia obiektu turystom).

Zabytki geoturystyczne stanowią integralną część krajobrazu kulturowego i naturalnego ziemi śląskiej. Ich zabezpieczanie i udostępnianie turystom jest ważnym elementem kulturotwórczym, ale również stanowi szansę aktywizacji gospodarczej regionu, miejscowości, na których się znajdują (2). Każde z nich ma indywidualny charakter, a ich struktura przestrzenna i naturalna decyduje o niepodważalnych wartościach historycznych, edukacyjnych i kulturowych. Starając się je zachować wyrażamy także szacunek dla całej rzeszy górników.

Od wielu lat na całym świecie obserwuje się proces dezindustrializacji. Kraje, w których najwcześniej rozpoczęła się era przemysłowa, pierwsze zetknęły się z problemem ochrony zabytków techniki. Każdy wypracował własne metody postępowania, pozwalające na zachowanie najbardziej cennych i wartościowych obiektów. O tym, iż geoturystyka może stanowić atrakcję dla turystów, świadczą udane przykłady rewitalizacji zabytków techniki zza granicy, jak np. Yorkshire w Wielkiej Brytanii, IBA – Emscherpark i Ferropolis w Niemczech, czy Landek w Czechach. Zwiększające się zainteresowanie dziedzictwem poprzemysłowym na świecie, jego adaptacja do nowych celów, dowodzi o jego dużym potencjale turystycznym oraz o sprzyjających warunkach do rozwoju geoturystyki, nie tylko zagranicą, ale również w Polsce.

Zakończenie

Geoturystyka postrzegana jako coś nowego, dostarczającego nieznanych przeżyć, wzbudza ciekawość wśród turystów. Jednak zwiedzanie podziemi nie stanowi wyłącznie rozrywki dla turystów – dostrzegają oni także war-

tości dydaktyczne i kulturowe tych miejsc. Istotna jest nie tylko sama trasa turystyczna, jej wyposażenie, ale także przewodnik, który przekazując informacje, pozwala turystom spojrzeć wieloaspektowo na dzieje górnictwa, potrafi zaciekawić starymi legendami, opowieściami. Zróżnicowany komentarz dla poszczególnych grup wiekowych nadaje sens, jakość zwiedzaniu. Przekazywane wiadomości przez przewodnika stanowią swoisty niematerialny walor kulturowy podziemnych tras turystycznych, wzbogacając jednocześnie jego walory naturalne.

Niegdyś rozwój górnictwa był główną siłą napędową rozwoju państwa, torował drogę postępowi cywilizacyjnemu. Obecnie, gdy górnictwo odgrywa coraz mniejszą rolę w gospodarce kraju, powinniśmy chronić unikalne obiekty sztuki górniczej, gdyż nierzadko są to placówki, które swoją historią sięgają setek lat. Dziś mogą służyć jako obiekty dydaktyczne kolejnym pokoleniom. Większość z nich usytuowana jest w południowej części kraju, co stwarza dogodne warunki do utworzenia tras turystycznych, przedstawiających poszczególne obiekty sztuki i techniki, które należą do dziedzictwa kulturowego Polski.

Kopalnie zabytkowe oraz otaczające je krajobrazy pogórnice stanowią dużą atrakcję turystyczną, szczególnie, gdy zostały już częściowo zrehabilitowane, zaadoptowane dla celów turystycznych. Zagospodarowanie tych terenów i obiektów jest najnowszym trendem w kreowaniu przestrzeni architektonicznej. Posiadając niepowtarzalne walory przestrzenne, plastyczne mogą stanowić element rozwoju regionu, zachowując jego autentyczny krajobraz kulturowy (3).

Spuścizna przemysłowa, stare budynki, wieże szybowe, komory poeksploatacyjne stanowią świadectwo dawnej techniki górniczej. Prezentują jeden z wielu zakończonych etapów w rozwoju cywilizacji. Zachowanie starej kultury technicznej, jako zabytki techniki stanowi ochronę dziedzictwa postindustrialnego, które może stać się bodźcem do rozwoju geoturystyki.

Literatura

1. Alejski W., *Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku*, „Albis”, Kraków 1999.
2. Czwarzyńska M., *Obszary pogórnice w postindustrialnej transformacji Górnego Śląska*, (w:) Z. Ziolo, T. Rachwał (red.), *Procesy transformacji przemysłowych układów regionalnych na tle zmieniającego się otoczenia*, AP, Warszawa–Kraków 2006.
3. Czwarzyńska M., *Rozwój turystyki górniczej szansą aktywizacji gospodarczej regionu śląskiego*, (w:) *Zagadnienia interdyscyplinarne w górnictwie i geologii*, PW, Wrocław 2006.
4. Fletcher D., *Ratowanie, restauracja i adaptacja opuszczonych budynków przemysłowych*, (w:) M. Smoktunowicz (red.), *Rewitalizacja zabytków*

techniki. Nowe życie w starych zakładach przemysłowych, OSDZ, Warszawa 1994, s. 49–54.

5. Gaworecki W., *Turystyka*, PWE, Warszawa 1997.

6. Hose T. A., *Selling the Story of Britain's Stone*, „Environmental Interpretations Interpretation” 1995, nr 10 (2), s. 16–17.

7. Konopka M., *Obiekty przemysłowe też mogą być zabytkami*, (w:) M. Smoktunowicz (red.), *Rewitalizacja zabytków techniki. Nowe życie w starych zakładach przemysłowych*, OSDZ, Warszawa 1994, s. 15-22.

8. Lamparska-Wieland M., Rybałtowski M., *Geoturystyka w rybnicko-ostrawskim zagłębiu eksploatacji węgla kamiennego*, (w:) A. T. Jankowski, M. Rzętała (red.), *Problemy geologiczne górnośląsko-ostrawskiego regionu przemysłowego*, UŚ, Sosnowiec 2003, s. 91–95.

9. Lamparska-Wieland M., *Dlaczego wędrujemy śladami dawnych gwarków: geoturystyka na podziemnych trasach turystycznych Polski*, „Problemy Turystyki” 2004, nr 3–4.

10. Lamparska-Wieland M., *Szlakami dawnych gwarków i współczesnych górników. Historia zapisana w krajobrazie*, „Geografia w Szkole” 2005, nr 5.

11. Mikoś T., *Idea integracji, zabezpieczenia i ochrony zabytkowych kopalń europejskich*, (w:) *Materiały sesji eksploatacji podziemnej*, Kraków 2002, s. 807–819.

12. Piernikarczyk C., *Historija górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku*, ŚZA, Katowice 1936.

13. Przeclawski K., *Człowiek a turystyka*, „Albis”, Kraków 1997.

14. Szajnowska-Wysocka A., *Europeanisation of the cultural space of Upper Silesia*, „Bulletin of Geography. Socio-economic series” 2006.

15. Tajduś A., Chmura J., *Ochrona najcenniejszych zabytków górniczych – teoria i praktyka*, (w:) *Ochrona zabytków techniki pod względem organizacyjnym, prawnym i finansowym – stan obecny i perspektywy*, Zabrze 2002, s. 15–21.